

ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Сучасні державотворчі процеси в Україні вимагають від істориків перегляду на засадах об'єктивності найбільш суперечливих питань української історії. Не останню роль в цьому процесі грає залучення якомога більшого кола історичних джерел та аналіз наукових здобутків представників української історичної науки минулого.

Вплив державотворення на сучасну українську історіографію відчувається в тому, що найбільшу кількість студій з вітчизняної історії вчені присвячують подіям козацької доби взагалі, і періоду Хмельниччини зокрема. Поясненням цьому можна вважати те, що процес витвору національної свідомості та національної ідентифікації, особливо у молоді, неможливий без вивчення славетних сторінок минулого держави. Саме тому, період козащини як час, коли в українських землях було зроблено спробу відтворення державності, привертає до себе посилену увагу дослідників.

Творчість відомого українського історика, суспільного діяча Михайла Петровича Драгоманова (1841 – 1895) є доволі багатоаспектною, серед його наукових уподобань історія Стародавнього Риму, українська література та фольклористика, західноєвропейська медієвістика, історія релігії. Неабияку увагу вчений приділив також розгляду проблем української історії, зокрема проблемам козацтва. Їм присвячено дві окремі монографії: “Козаки” (написане істориком після 1883 р.) і “Про українських козаків, татар і турків” (1876 р.), також окремі аспекти козацької історії висвітлено в роботі “Пропащий час: Українці під Московським царством (1654-1876)” (1880 р.). Проте, він не обмежився суто історичними розвідками. В своїх етнографічних дослідженнях історик аналізує сутність козацтва та події козацької доби в українській історії на основі зібраних під час історико-етнографічних експедицій в різних регіонах України історичних пісень та дум, що дозволило йому зробити спробу реконструкції цих явищ такими, якими вони збереглися в народній пам'яті.

На жаль, саме розмаїття напрямків наукової та суспільно-політичної діяльності М. Драгоманова, а також протиріччів і невизначеність поглядів на питання козацької історії самого вченого зумовило в українській історіографії таку ситуацію, коли суто історичні роботи історика залишаються поза увагою дослідників його творчого спадку. Тому, на сьогодні не існує жодного дослідження саме сутності козацтва в інтерпретації М. Драгоманова. Це привело до дещо міфологізованого розуміння цієї інтерпретації сучасними істориками й робить вивчення зазначеного питання досить актуальним.

В сучасній українській історіографії склалися дві точки зору на розуміння М. Драгомановим сутності козацтва. Перша точка зору, якої дотримувалися представники дореволюційної, діаспорної та радянської історіографії (М.Павлик, Д.Дорошенко, Л.Мельник та інш.), стверджує, що відношення вченого до подій козацької доби було негативним внаслідок союзу Б.Хмельницького з Московією. Дореволюційні та діаспорні дослідники, дослівно трактують назву твору історика: “Пропащий час: Українці під Московським царством”. І хоча дослідження не було завершено М. Драгомановим, драгоманознавці вважають безсумнівною негативну трактовку вченим цього періоду через втрату Україною демократичних громадських традицій, притаманних її суспільному устрою [6, 9].

Радянські дослідники, спираючись на статті В.І.Леніна “Гонители земства и Аннибалы либерализма” та “Критические заметки по национальному вопросу”, в яких він був названий “націоналістичним міщанином” [7, с. 144], пояснювали його негативне ставлення до козацтва нерозумінням лібералом М. Драгомановим прогресивного для суспільно-політичного та культурного розвитку України акту “возз'єднання” 1654 р. [8, с. 62-65].

В сучасній українській історіографії переважає протилежна думка про те, що загальна оцінка вченим періоду козацької історії для українських земель є негативною. Свої висновки дослідники обґрунтовують історико-етнографічними розвідками М. Драгоманова „Исторические песни малорусского народа” (написаній у співавторстві з В.Антоновичем), „Малороссия в ее словесности” та інш. В них М. Драгомановим зібрано значний пісенний матеріал про героїчну боротьбу козаків проти татар, турків та поляків. Втім, таке обґрунтування не є достатньо переконливим, тому що сам Михайло Петрович уточнює, що політичної історії в етнографічних розвідках торкається лише в її зв'язку з історією літератури [2, с. 29].

Найбільш ґрунтовні та відомі роботи з історії козацтва були написані або задумані М. Драгомановим в до еміграційний період (до 1876 р.). В цих роботах ще не відчутний вплив драгоманівської теорії

„громадівського соціалізму”, яка остаточно була ним сформована вже в еміграції.

Ці роботи мають іншу спрямованість ніж дослідження з античної історії, що переважали в науковій творчості вченого до 1876 р. Всі праці з історії козацтва не є суто науковими. Вони мають популяризаторський характер, їх відмінність від робіт з історії Давнього Риму в розрахунку на пересічного читача. Звісно, досягненню цієї мети підпорядкована сама структура робіт, які не мають переважання глибоким науковим аналізом цього етапу української історії.

Досліджуючи козацьку історію, Михайло Драгоманів не ставить завдання реконструювати цілісний образ українського козацтва. Періодичні екскурси, не досить докладні, в історичне минуле козацтва стають лише доповненням до вміщених у всіх дослідженнях козацьких пісень та дум. Звертає на себе увагу той факт, що зміст розвідок „Козаки” та „Про українських козаків, татар та турків” є достатньо схожим як по структурі викладу матеріалу, так і по фактичному наповненню. „Козаки”, що були написані автором пізніше, містять певні доповнення, але в принципі є практично тотожними роботі „Про українських козаків, татар і турків”

Також, як в історичних, так і в історико-етнографічних дослідженнях висвітлення козацької історії є основним, та не єдиним завданням. Аналіз подій козацької доби української історії проводиться вченим в порівнянні з історією донського козацького війська. Таким чином, М. Драгомановим робиться спроба підкреслити безсумнівно більш прогресивне для історичного розвитку української держави існування на її території такого явища як козацтво.

М. Драгоманов на початку своїх досліджень визначає козацтво як „вільний люд ріжного заняття, ...людей рухливих, готових і здібних до війни, а в разі потреби то й до розбишацтва” [4, с. 4]. Він наголошує на тому, що як українське, так і російське козацтво формується, в принципі однаково, як соціальний прошарок із маргінальних елементів, які починають як „розбійники” і торговці.

Втім, досить усталений в тогочасній російській історіографії погляд на козацтво як антисупільне явище є вузьким, невиправданим та стосується тільки російського козацтва. На доказ цієї думки він наводить кілька аргументів. Хоча російське козацтво також, як і українське, є колонізуючим фактором, на офіційному рівні не ототожнюється з московськими землями. Тим більше, що на колонізованих козаками землях вони не несуть оборонної функції, а навпаки, своїми відкрито грабінницькими нападами на середньоазійські країни погіршує дипломатичні відносини. В тодішньому російському суспільстві вважається одним з нижчих прошарків, на рівні з кріпаками, за полегшення життя яких вони боролися. Переважна частина козаків була слабкою в культурному відношенні. Тому, в цілому російське козацтво не могло сконструювати свідомі антивладні начала, особливо перед єдинонаціональною та єдиновірною владою [2, с. 27].

Зовсім іншою була історична доля українського козацтва. Починаючи фактично як зграя маргіналів на південних окраїнах українських степів, з часом козаки свою історію ототожнюють з історією української державності [4, с. 4]. Таку можливість надало козакам саме життя, обумовивши розвиток козацької історії кількома факторами.

Українське козацтво також стало колонізуючим елементом для Речі Посполитої. Йому також було притаманним прагнення до здійснення грабінницьких набігів на сусідні території (особливо молдавські та татарські). Проте, одночасно козацтво набуває на цих територіях оборонної функції, тому що вони безпосередньо межували з кордонами Кримського ханства та Османської імперії. Оборонна боротьба проти близьких серйозних суперників в суспільній думці є „найменш несумісною з почуттям гуманності” Це, звичайно, додає їм героїчного ореолу борців проти іноземних поневолювачів, яскравим свідченням якого є народні та суто козацькі пісні XV – XVI ст. До того ж, на думку М. Драгоманова, ведення військових дій з Туреччиною є свідченням та проявом самостійної народної політики, що провадилася козаками та через козаків. Навіть називає Івана Свірговського зачинателем східної політики на руських землях (своє продовження і розвиток вона отримає в Російській імперії XVIII ст.) [2, с. 29].

В якості підтвердження своєї думки про національно-визвольний характер війни козаків з татарами та турками дослідник в усіх роботах з історії козацтва наводить два приклади: козацькі думи про Самійла Кішку та Марусю Богуславку. Зміст цих творів народного мистецтва, з його точки зору, доводить що козацько-турецька боротьба мала в своїй основі не прагнення до збагачення, а тодішнє життя викликало до життя людські натури, які не можуть не викликати подиву та поваги й у сучасної людини [2, с. 35]. Дослідження М. Драгомановим тогочасного народного фольклору переконувало його, що козакам був властивий притаманний всьому українському народу вільнолюбний дух. На доказ цього він наводить численні приклади народних пісень про перебування пересічних українських чоловіків, жінок, дітей у турецькому полоні; страшні випробування для збереження людяності, що випадали на них; їх стійкість у збереженні віри та звичаїв предків. Проте, історик завжди підкреслював, що випадки переходу українців в іслам для покращання своєї долі не були такими частими:

*„Волю схочу дома бідувати
Як в чужині панувати”*

Народ, що складає такі пісні, на думку Михайла Драгоманова, не може бути охочим до чужих багатств і розкоші на шкоду своїй історії [2, с. 31].

Така важлива для польської корони потреба в якісній обороні її південних кордонів змушувала польську офіційну владу з певною повагою відноситися до козацтва. Тому, воно не мало такого низького соціального статусу в своїй державі як російське козацтво.

Важливою умовою для перетворення козацтва на потужну соціальну та державотворчу силу була соціальна мобільність тогочасного українського суспільства. Активний перехід в козацькі ряди представників верхівки української шляхти та духівництва сприяв неабиякому збільшенню загального культурного рівня козацького стану.

Безсумнівним плюсом для певної реклами козацтва в суспільстві стало привнесення та засвоєння ним окремих ідеалів західноєвропейського середньовічного лицарства. Лицар хреста з таким життєвим кредо: "Хто хоче за християнську віру на кілку сидіти, хто за святий хрест радий, щоб його четвертовано і колесовано, хто готовий прийняти усякі муки і не боїться смерти, - приставай у козацтво. Не треба смерті лякатися, бо від неї не встерешся. Таке життя козацьке!", не міг не викликати народного захоплення та підтримки [6, с. 20].

Ще більш відчутним лицарське розуміння ролі козацького воїна стало під час творення козацької держави в XVII ст., коли козаки перетворюються не просто на захисників держави і суспільства від іноземних поневолювачів, а також, майже єдиних носіїв коду національної самоідентифікації та християнської віри.

Національно-визвольні змагання українського козацтва не обмежувались лише Туреччиною, тому Михайло Петрович приділяє велику увагу також козацько-польським та українсько-єврейським взаємовідносинам. Втім, основа для цих відносин є тією ж, що і для козацько-турецьких – гроші. В історичних та історико-етнографічних розвідках, присвячених історії козацтва, вчений не ставив перед собою завдання докладно висвітлити сутність польсько-українських та українсько-єврейських взаємин, основну увагу зосереджуючи на українсько-турецьких зносинах. Аналіз історичних, економічних, культурних та релігійних аспектів протистояння польського, єврейського та українського народів на українських землях був ним зроблений в полемічній статті „Євреї и поляки в Юго-Западном крае”. (1875 р.)

Найбільшими проблемами в польсько-українських стосунках, на думку М. Драгоманова, є незрозуміння як пересічними українцями, так і деякими представниками інтелектуальної еліти, що ці стосунки не мають під собою етнічного або релігійного підґрунтя. Досить гостро стоїть проблема ототожнення в суспільній свідомості католицизму і “полонізму”, проявом чого є формула “католик = поляк”. Це є принципово невірним, бо, з його точки зору (висловлену ним в дослідженнях з історії релігії), релігія, і зокрема християнство, є результатом духовного розвитку всього людства. Таке ототожнення конфесійної та етнічної приналежності було проявом недостатнього культурного розвитку українського населення в цілому, внаслідок більшого наближення польського населення (як нижчих, так і вищих прошарків) до Європи та її суспільно-політичних цінностей. Тому, захисники православ'я, якими себе позиціонують козаки, вбачають в поляках загрозу для існування в недоторканому вигляді східної гілки християнства. Результатом такого поєднання національного та релігійного факторів є несприйняття українцями польського населення як такого, з яким можливе мирне співіснування в рамках однієї держави. Подолання цієї проблеми вчений бачить в інтеграції населення Західної України в загальноукраїнський простір, що передбачає зближення не тільки суто поляків, а й українців цих територій з населенням Лівобережжя [3, с. 143-157]. Ще однією проблемою польсько-українських стосунків була проблема відносин офіційної польської влади з козаками. Ґрунтувалася вона на тому, що з одного боку козаки формально були підданими польської корони, з іншого – контроль за віддаленими від Польщі козацькими осередками був фактично неможливим, внаслідок нестачі військового забезпечення Речі Посполитої. Звідси конфлікти між польськими монархами та козаками з приводу визначення офіційного статусу козацького прошарку, питання існування та відносин реєстрового та нижнього (вільного) запорізького козацтва [6, с. 30-32].

Зовсім іншим були козацько-єврейські взаємини. М. Драгоманов так визначає сутність єврейського питання: євреї виступають як консолідований прошарок, пов'язаний передусім релігійною приналежністю, при чому іудаїзм представляється як релігія відстала в порівнянні з християнством й є “нетерпимою”, що визначає правові обмеження євреїв. Тут немає місця для більшої чи меншої релігійної лояльності, на яку могли розраховувати християни-поляки.

Концентрація єврейського населення, що не являється виробником продукції, а займається лише постачанням послуг та перепродажем, є для означених територій завеликою. Результат – посилена експлуатація християн (явне перебільшення цін за надані послуги та товари). Водночас він закидає звинувачення сучасній йому ліберальній та прогресивній пресі, що її автори зупиняються лише на тих

утисках, які зазнають євреї від християн, забуваючи про “паразитичний спосіб життя”, який ведуть євреї, на нерозуміння ними сутності єврейського питання, і як наслідок – панування серед населення середньовічних забобонів щодо єврейства та засилля євреїв у комерції, банківській та адвокатській справах.

Співробітник М. Драгоманова по виданню „Громади” Бен-Амі, називаючи вченого гарячим патріотом українцем, вважає його водночас переконаним “юдофобом”, при чому постійно повторює, що антисемітизм є органічною часткою українського національного характеру. Саме це упереджене ставлення до євреїв, на думку Бен-Амі, заважало М. Драгоманову серйозно вивчати сутність єврейського питання. Саме тому вчений аналізує єврейську проблему в своїй публіцистиці керуючись лише “українською традиційною”, успадкованою антипатією, яку навіть сам М. Драгоманов не усвідомлював. І тому історика не тільки оточуючи не вважали антисемітом, але й рахували захисником євреїв, яких в своїх статтях він ототожнює з “патологічною функцією”. Проте, на мій погляд, не зрозумілою залишається природа “антисемітизму” М. Драгоманова, якщо так визначати ставлення історика до євреїв. Залишаючись у повсякденному спілкуванні досить стриманим й лояльним (не вважав негідним для себе залучати до співпраці євреїв), обираючи для своїх статей нейтральний стиль викладу, М. Драгоманов у своїх дослідженнях в якості аргументів на користь доведення шкоди, що наноситься євреями християнам, наводить приклади, притаманні побутовому, хибному і, навіть, міфологізованому сприйняттю – використання крові християн для приготування маці й т.п. – винесені ним з свого життя та зміцненні студіюванням української історичної літератури [1, с. 347-366].

В результаті наведеного аналізу розуміння Михайлом Драгомановим сутності польсько-українських (тобто польсько-козацьких) та українсько-єврейських (козацько-єврейських), вчений робить наступний висновок: „Ясное сознание права своего на свой труд, волю и землю и сознание права своего низвергать то, что их отнимает...” й сприйняття поляка та єврея як „...лицо, с которым связано понятие о заедании чужого труда, о насилии и развращении...”, що безсумнівно виправдовує всі єврейські погроми козацької доби та військові конфлікти козаків з польським населенням [2, с. 37; 4, с. 19].

Доволі прихильним до козацтва є опис М. Драгомановим тих порядків, які існували на Запоріжжі. Дотримуючись наведеного вище кодексу козацького лицарства, козаки залишали поза Січчю не тільки сім’ї, жінок, але й своє минуле. Не тільки походження, а й зроблені в минулому вчинки ставали неважливими для здобуття чоловіком слави й поваги в козацькому середовищі. А поступове зближення козацтва як з вищими прошарками українського суспільства, так і з селянством, що особливо відчутним стало в часи Петра Сагайдачного та Петра Могили, сприяло підняттю козацтвом прапору руської народності.

Безумовно позитивним був вплив такого поєднання українського суспільства в справі розвитку української культури. Так, Михайло Драгоманов пов’язує з козаками не тільки появу нових жанрів української літератури (козацькі думи та пісні), але й розвиток української історіографії (відомі козацькі літописи XVII ст.). Проте, цей вплив відчувається і в емоційному наповненні української літератури зокрема, й української духовної культури взагалі. Найбільш істотним внеском в українську духовність було привнесення яскравої життєвої сили та своєрідного героїчного естетизму, що зробило її життєздатною й дозволило зберегти її національну відмінність [2, с. 22-23].

Найбільш значним здобутком козацтва була еволюція його соціальної психології від відкритого розбою проти утисків та знищення станових прав і привілеїв (повстання Наливайка та Косинського) до формування в середині козацтва політичної свідомості, як результат об’єктивних обставин козацької історії, та поступове злиття суто станових прагнень з суспільними, особливо після Люблінської (1569 р.) та Брестської (1596 р.) уній (що підготували козацтву історичну роль знищення польської держави), в єдиному південноруському державотворчому русі (проявом якого стала діяльність Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького) [2, с. 28; 4, с. 10-11].

Втім, не дивлячись на прогресивну для української держави роль козацтва М. Драгоманов в своїй роботі “Пропащий час: Українці під Московським царством (1654-1876)” стверджує вслід за Т. Шевченком, що потреба у пізнанні своєї історії, яка існувала в першій половині XIX ст. і викликала появу романтичного напрямку в українській історіографії, вже відійшла. Історична місія українського козацтва була ним безсумнівно виконана й потрібно перестати плакати за старою козацькою. Українське суспільство повинно пишатися своєю славою, яку йому здобули козаки, втім не забувати про творення нового майбутнього на основі європейських цінностей та ідеалів [5, с. 21-26].

Не можна стверджувати про відтворення в історичних та історико-етнографічних розвідках Михайла Драгоманова цілісного образу українського козацтва. Вчений мимохідь зупинявся лише на окремих аспектах козацької історії та “психології”. Проте, його висновки можуть додати яскравого акценту

комплексним монографіям, присвяченим козацькому періоду української історії, побудованим на здобутках сучасної історичної науки.

Джерела та література

1. *Бен-Ами*. Мои сношения съ М. Драгомановымъ и работа въ “Вольномъ Словъ” // Еврейская Старина. – 1915. – Вып. III-IV. – С.347-366.
2. *Драгоманов М.* Вибране. – К.: Либідь, 1991.- 688с.
3. *Драгоманов М.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – т.4. – кн.7. – С.133-179.
4. *Драгоманов М.* Козаки. – Львів, 1906. – 50с.
5. *Драгоманов М.* Пропавший час: Українці під Московським царством (1654-1876).- К., 1992.- 48с.
6. *Драгоманов М.* Про українських козаків, татар і турків. – К., 1991. – 42с.
7. *Ленин В.И.* Критические заметки по национальному вопросу // Полное собрание сочинений в 50-ти т. – Т. 24. – Изд. 5-е. – М.: Изд-во политической литературы, 1969. – С.113-150.
8. *Мельник Л.Г.* Торжество історичної правди. – К., 1987. – 136с.
9. *Doroshenko D.* Drahomanov and ukrainian historiography // Drahomanov M. A symposium and selected writings / S.Drahomanov. (comp. by); I.L.Rudnytsky (ed. by). – N.Y.: The Ukrainian acad. of arts and sci., 1952. – p.23-35.

О. В. Кухарук

СПРОБИ ПОНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ. КОМПЛЕКТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧОЇ ДИВІЗІЇ В ВІЙНУ 1812-1814 РОКІВ.

Незважаючи на значні здобутки історичної науки в Україні останніх десятиріч, в першу чергу стосовно історії козацтва, все таки продовжує існувати певний розрив історичної традиції, як наслідок подій 1775 – 1787 років. Такий до певної міри штучний поділ призвів і до зрозумілого перерозподілу дослідницьких інтересів, котрий спостерігається до сьогодні. Ми маємо більш-менш цілісну історію козацтва до зламу 1775 р., по тому ж - відокремлені історії Чорноморських, Бузьких, Чугуївських, Азовських козаків і т.д. Козацтво центральної України практично зникає з історичного полотна, як і цілісна історія козацтва та близьких йому категорій населення, котрі відносились до «вільних сільських обивателів».

Відносно малодосліджені аспекти історії Української козачої дивізії в війну 1812 – 1814 рр., можуть розглядатись як показовий прояв козацької традиції, що дозволяє зробити певні уточнення в висвітленні політичних та соціальних процесів на Правобережжі, та в Україні загалом, виявити деякі цікаві тенденції імперської політики.

Напередодні війни 1812 року уряд Олександра I проявляв занепокоєння становищем в „колишній польській Україні”, і справді для цього існував ряд серйозних підстав, в тому числі соціальні заворушення, пожежі та природні катаклізми [1, с. 5-9]. Отже до початку відкритого конфлікту з Наполеоном розробляється, затверджене 5.06.1812 р. Олександром I «Попереднє розпорядження про утворення Українського козачого війська» [6, с. 12-14]. Дане розпорядження передбачало: «Військо це передбачається створити на Україні із людей до козачої служби здатних, і здавна навиких, і охоту до неї маючих» [6, с. 12].

Початково планувалось сформувати 4 полки з 12 повітів Київської губернії та 4-х Кам'янець-Подільської (Вінницького, Гайсинського, Браславського, Балтського), тобто 1 полк з 4-х повітів. Кожен повіт мав поставити по 2 ескадрони, чи відповідно 300 козаків. Загальна чисельність війська мала перевищувати 4800 осіб. Цікаво, що одяг відповідав козачій традиції: короткий сукняний напівкаптан, шаровари, чоботи, сорочка, шапка з смушковим околицем та волосяним султаном, епанча. [5, л. 6-7].

Для спрощення обмундирування дозволялось використовувати сукно найбільш поширеного кольору в даному регіоні, навіть сіре. Проте перевага надавалась синім кольором. Основу зброї складали козаче сідло та вуздечка, озброєння: піка, шабля, пістолет та 16 штуцерів чи рушниць на ескадрон.

Офіцери запрошувались з відставки тим же чином, а при необхідності чиновникам надавалось перше офіцерське звання. По службі офіцери прирівнювались до уланських полків. Початково, крім отримання

© Кухарук О.В.